

Ф.Г. Турченко

Історія України

10 КЛАС

Профільний рівень

Підручник для загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Генеза»
2010

ВСТУП

§1. ЩО І ЯК ВИВЧАЮТЬ У 10 КЛАСІ В КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Хронологічні межі курсу

Перед вами підручник з історії України, з яким ви працюватимете в 10-му класі. Події, описані в ньому, відбувалися в 1900–1921 рр.

На початку цього періоду світ був розподілений між декількома великими державами, а Україна перебувала у складі двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Стабільність тогочасного світового порядку не викликала сумніву. Лише окремим мислителі й дуже сміливі політичні провидці припускали, що найближчим часом у світовій історії відбудуться події, у результаті яких на політичній карті з'являться десятки незалежних держав, а імперії зникнуть. Але сталося саме так. У ході Першої світової війни припинили існувати Російська й Австро-Угорська імперії. Це круто змінило долю українського народу. У 1917 р. почалася Українська революція, у ході якої українці вибороли незалежність, яку зі зброєю в руках відстоювали до 1921 р.

Що саме тоді відбувалося, розповідає підручник. Наведені в ньому факти надзвичайно цікаві та повчальні, тому варто їх запам'ятати. Проте вони не завжди дають відповідь на питання: чому протягом порівняно короткого часу історична доля українського народу, інших народів світу так суттєво змінилася? Щоб зрозуміти, *чому так сталося*, слід звернутися до теорії.

2. Теоретичні засади курсу

Слово *теорія* означає узагальнення досвіду, який відбиває закономірності розвитку природи і суспільства. *Історія – це наука*, і, як будь-яка інша, вона *не існує без теорії*. Для сучасного історика звернення до теорії – обов'язкова умова процесу пізнання. Адже вчені прагнуть не лише описати минуле, а й збагнути зв'язок різноманітних подій і процесів вітчизняної і світової історії, розкрити їх взаємообумовленість і внутрішню логіку, спробувати дати відповідь на вічне питання: *звідки і куди все йде?* Це неможливо без теорії.

З теоретичними засадами вітчизняної і світової історії XIX ст. ви вже ознайомилися в 9-му класі. Вам відомо, що сучасні історики розглядають це століття як період розпаду аграрно-ремісничого (традиційного) суспільства з його феодально-кріпосницькими порядками і становлення індустріаль-

ного суспільства, в основі якого були ринкова конкуренція, приватна власність і вільнонаймана праця. Двоєдиний процес розпаду традиційного і формування нового (*індустріального*) суспільства характеризується через призму теорії *модернізації*, тобто як перетворення всіх сторін життя суспільства – економіки, соціальної структури, культурно-освітньої, посвякденної сфер відповідно до *модерних* (нових) зразків. Ці перетворення розпочалися в Західній Європі ще в другій половині XVIII ст. і стали поширюватися просторами Європи, досягнувши в XIX ст. України. Модернізація здійснювалася різними шляхами – як еволюційними, реформаторськими, так і революційними.

У ході модернізації відбувалася ліквідація кріпацтва і руйнувалася феодально-становна система. На відміну від традиційного суспільства, в якому доля кожного, як правило, визначена ще від його народження (селянин усе життя залишався селянином, поміщик – поміщиком, священник своїх синів орієнтував на духовне служіння і т. д.), на етапі переходу до модерного (індустріального) суспільства люди мають більші можливості щодо вибору життєвого шляху, професійних занять, місця проживання тощо. Вони стають *мобільнішими*. Селянські діти не обов'язково повинні бути хліборобами, а поміщик-дворянин не має гарантій залишатися на все життя великим землевласником. Суспільство вступило в стан *соціальної мобілізації*.

Модернізаційні процеси охопили всі країни Європи – як *незалежні*, так і ті, що перебували в складі *інших держав*. А таких у XIX – на початку XX ст. була більшість. Модернізація в цих країнах мала багато особливостей і несподіваних наслідків. Одним із цих наслідків було пробудження національного життя: інтерес до минулого свого народу, його історії, звичаїв, усної народної творчості тощо; поява національної літератури, преси, школи; виникнення політичних партій, які порушують питання про відродження (або утворення) власної держави. Для узагальнюючої оцінки цих процесів використовується термін *національне відродження*. У ході нього етнос (народ), який населяє залежну країну, починає усвідомлювати себе як *націю*.

З курсу історії України для 9-го класу, який присвячений вивченню XIX ст., ви знаєте, що національне відродження пройшло послідовно три фази розвитку – академічну (наукову), культурницьку і політичну.

Розпочавши в 10-му класі вивчати історію України перших десятиліть XX ст., необхідно чітко усвідомити, що в цей час *модернізація* і пов'язане з нею *українське національне відродження* продовжувалися. З кінця XIX ст. Україна вступила в третю його фазу – *політичну*, яка характеризується появою партій, масовими народними рухами і, зрештою, Українською революцією. Разом з тим політичний етап національного відродження був важливим кроком на шляху формування *модерної української нації*.

3. Структура і зміст підручника

Зміст підручника викладений в *чотирьох темах*, кожна з яких присвячена певному хронологічному періоду чи окремій проблемі.

Перша тема присвячена історії України 1900–1913 рр.

Це роки прискореної *модернізації*, яка супроводжувалася продовженням *індустріалізації*, що розпочалася ще в XIX ст., *урбанізацією* – значним зростанням міст і міського населення; розвитком освіти, науки та технологій. Неодмінний супутник і важлива складова модернізації – *національне відродження* – увійшло наприкінці XIX – на початку XX ст. у

політичну (третю) фазу свого розвитку, коли постало питання про відновлення української держави.

У *Другій темі* розглядається становище України в роки Першої світової війни, що почалася 1914 р. Україна опинилася на вістрі геополітичних планів Російської імперії, з одного боку, і Німеччини, Австро-Угорщини та їх союзників – з іншого.

Світова війна виступила каталізатором революційного розв'язання суспільних суперечностей. Посилилися опозиційні рухи, у т. ч. національні.

У *Третій темі* йдеться про ключові події, пов'язані з Українською національною революцією 1917 – початку 1918 р., у ході якої відбувалося становлення суверенної Української держави.

Четверта тема присвячена аналізу боротьби за збереження української державності, складному й багатогранному державотворчому процесу в Україні, який тривав з початку 1918 до 1921 р.

Історичні події 1900–1921 рр. в Україні в підручнику розглядаються в загальноєвропейському і світовому контексті. Разом з тим, у кожній темі є питання про місцеві аспекти історичного процесу. Тут розкриваються особливості суспільно-політичного і духовного життя мешканців вашого регіону і порівнюються з аналогічними процесами на інших територіях України. Йдеться і про звичаї, традиції, побут, повсякденне життя, роль церкви, внесок діячів рідного краю в розвиток культури.

Зміст підручника відповідає навчальній програмі, затвердженій МОН України для профільних класів, але послідовність викладу матеріалу в деяких випадках змінена. Це пов'язано з авторською концепцією підручника, суть якої викладено в «Теоретичних засадах курсу».

4. Як працювати з підручником

Запрошуючи вас до вивчення історії України 1900–1921 рр., зауважимо, що підручник розрахований на *активне навчання*, а не на *механічне запам'ятовування* історичного матеріалу.

Звичайно, без фактів, історико-географічних об'єктів, імен і дат історії як науки не буває. *Історична компетентність* передбачає засвоєння найголовніших з них. Але зосереджувати свої зусилля лише на запам'ятовуванні – безперспективний шлях. Історія розвивається, до наукового обігу залучаються нові документи, які відкривають невідомі раніше грані історичного процесу. А це – нові події, люди, дати. Запам'ятати їх усі неможливо та й недоцільно. Важливіше навчитися оперувати історичною інформацією, яка накопичується, творчо *засвоювати її*, а це передбачає *не пасивне запам'ятовування, а активне навчання*, пошуково-дослідницьку роботу, високий рівень активності і самостійності.

Саме з цих принципів виходив автор підручника, прагнучи викласти історичний матеріал так, щоб він, *по-перше*, відповідав сучасним науковим досягненням, *по-друге*, був доступним для вашого розуміння, *по-третє*, навчив вас аналізувати прочитане, вміти самостійно здобувати нові знання, використовувати їх у нестандартній ситуації, щоб, *врешті*, підручник став порадиником не лише на уроці, але й поза школою.

Цей авторський задум обумовив структуру підручника.

Як зазначалося вище, весь матеріал курсу розподілено на чотири теми. Кожна із цих тем складається з кількох параграфів, а ті, у свою чергу, – з окремих пунктів.

Усі параграфи в межах кожної теми об'єднані єдиним задумом, тому, розпочавши її вивчати, варто замислитися, *як назва теми пов'язана зі змістом окремих параграфів, яка спільна ідея їх об'єднує*. На це вас зорієнтує рубрика «**Творче завдання до теми**», якою починається кожна з чотирьох тем підручника. Під цією рубрикою сформульовано запитання, на яке ви повинні дати ґрунтовну відповідь (усну або письмово, у формі реферату чи історичного есе) після завершення вивчення цієї теми. Для вирішення «Творчого завдання до теми», виявлення провідної ідеї вам необхідно осягнути весь матеріал теми.

Якщо ви відшукали відповідь, її треба підкріпити історичними фактами та прикладами. Згадайте, що вам було відомо до цього, і поміркуйте над тим, про що ви дізналися зараз. Спробуйте самостійно переказати те, що ви опанували. Вкрай важливо обговорити свої висновки зі своїми товаришами у класі.

У кожному параграфі міститься рубрика «**Згадайте**», в якій сформульовано кілька запитань, відповіді на які допоможуть вам пригадати важливі історичні факти, що вивчали раніше (інколи в попередньому навчальному році), і таким чином зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки вивченого вами з новим матеріалом.

Після рубрики «**Згадайте**» *кожен параграф* має «**Творче завдання**», яке сформульоване з урахуванням того конкретно-історичного матеріалу, що міститься в ньому, а також змісту «Творчого завдання до теми».

У ході ознайомлення з матеріалом параграфа під рубрикою «**Поміркуйте**» ви натрапите на проблемні запитання, які дозволять краще осмислити викладені історичні факти. Дуже важливо, щоб ви спробували, спираючись на наявні знання та розуміння історії, сформулювати власну відповідь. Не бійтеся помилитися, адже перевірити себе ви зможете за кілька хвилин, коли дочитаєте текст до кінця. Всі вчаться шляхом аналізу й подолання власних помилок.

Може статися, що однозначно відповісти на сформульоване в підручнику запитання неможливо. Хай вас це не бентежить – в історії багато подій та явищ, яким важко *дати однозначну оцінку*. Але будь-який висновок має базуватися на доказах, тобто в його основі повинні бути *факти, аргументи*. Слід пам'ятати, що недостатньо просто підшукати факти, що підтверджують вашу думку, треба обов'язково пересвідчитися, чи немає фактів, що спростовують її. Лише за таких умов ви зможете робити обґрунтовані, переконливі висновки.

В останньому фрагменті кожного параграфа під назвою «**Підсумки та узагальнення**» міститься короткий узагальнюючий виклад змісту всього параграфа. Прочитавши цей фрагмент, знайдіть його підтвердження у тексті параграфа і поміркуйте, як його зміст допомагає вирішенню творчих завдань до цього параграфа і до теми в цілому.

Прочитавши весь параграф і виконавши завдання, передбачені в його тексті, ви повинні закріпити і поглибити вивчене. Почати це рекомендується з ознайомлення із запитаннями під рубрикою «**Перевірте себе**», які ви знайдете після кожного параграфа. Вони складені так, щоб відповівши на них, ви змогли переконатися, що вільно орієнтуєтесь в темі та готові вирішити «**Творче завдання**» – дати усний чи письмовий виклад вашого бачення суті поданого в параграфі матеріалу.

Але не поспішайте робити остаточних висновків. Учені виявляють нові факти і на підставі сучасних теоретичних підходів формулюють висновки, які підтверджують чи спростовують усталені уявлення про минуле. В до-

датках до кожного параграфу є рубрика «Документи і матеріали», під якою публікуються фрагменти робіт відомих вітчизняних і зарубіжних вчених чи документальні свідчення, що конкретизують ваші уявлення про події і процеси, про які йдеться в параграфі. Ознайомлення з «Документами і матеріалами» інколи може внести істотні корективи в прочитане і позначитися на змісті вирішення вами «Творчого завдання».

Не залишайте поза увагою **ілюстрації, карти і картосхеми** – вони полегшать розуміння складних історичних процесів.

Для кращого засвоєння матеріалу обов'язково попрацюйте з хронологічною таблицею, яка винесена в кінець кожного розділу.

На хронології подій слід зупинитися окремо. Події, описані в підручнику, відбувалися в період, коли літочислення в Україні проводилося за *юліанським стилем* (до 1 лютого 1918 р.) і *григоріанським стилем* (з 1 лютого 1918 р.). Старий (юліанський) стиль відставав у ХХ ст. від нового на 13 днів. Коли 1918 р. календар переводили на новий (григоріанський) стиль, то *наступним днем після 31 січня стало 14 лютого*. Саме за юліанським стилем наводяться у підручнику події, що відбувалися до 1 лютого, і за григоріанським стилем – що відбувалися після 31 січня 1918 р. Деякі важливі події, що відбулися до 1 лютого 1918 р., мали особливий історичний резонанс і про які часто згадують сучасники, подаються за старим і новим стилем.

5. Додаткові джерела інформації

Може трапитися й так, що вичерпних відповідей на ваші запитання у підручнику ви не знайдете. У такому разі бажано звернутися до додаткових джерел інформації: до науково-популярної літератури, енциклопедій, хрестоматій та ресурсів мережі Інтернет. Для пошуку необхідної інформації у мережі Інтернет варто скористатися пошуковими системами Google, Яндекс, Мета та іншими. Зокрема, багато цікавого історичного матеріалу розміщено на сайтах:

- Історія України <http://www.uahistory.kiev.ua>
- Українська історична спілка <http://spilka.cjb.net>
- Історія України <http://history.franko.lviv.ua>
- Музейний простір України <http://prostir.museum>

Сподіваюся, що підручник стане вашим помічником в опануванні історії України 1900–1921 рр. Бажаю успіхів!

Перевірте себе

1. Використовуючи ваші знання з 9-го класу, розкрийте суть понять «аграрно-ремісничє суспільство», «індустріальне суспільство», «модернізація», «національне відродження», «націотворення».
2. Який зв'язок існує між модернізацією і національним відродженням?
3. Які етапи виокремлюються в українському національному відродженні?
4. На якому етапі перебувало національне відродження на початку ХХ ст. і які характерні риси цього етапу?
5. Чому важливо знати, що відбувалося в 1900–1921 рр. у вашому рідному краї?
6. У чому переваги активного навчання над механічним запам'ятовуванням матеріалу?
7. Яке співвідношення між фактичним матеріалом і теорією в історичній науці?
8. Яке співвідношення між юліанським і григоріанським стилями?
9. Відвідайте запропоновані в підручнику сайти мережі Інтернет і проаналізуйте їхні інформативні можливості.

Тема 1. УКРАЇНА В 1900–1913 рр.

Творче завдання до Темі:

Як відреагувала
в 1900–1913 рр.
Україна на
історичні виклики
епохи?

§ 2–3. УКРАЇНА ПЕРЕД ІСТОРИЧНИМИ ВИКЛИКАМИ ХХ ст.

Згадайте 1. Унаслідок яких історичних подій і коли Україна втратила державність? 2. До складу яких держав входили українські землі в ХІХ ст.?

Творче завдання Які головні завдання стояли перед Україною на початку ХХ ст.?

1. Світ на початку ХХ ст.

1900–1913 рр. відзначені прискоренням модернізаційних процесів у світі. Цьому, перш за все, сприяла індустріалізація – будівництво нових заводів, зростання видобутку вугілля й нафти, прокладання нових залізниць. На передових підприємствах запроваджувалися новітні технології, удосконалювалася організація виробництва, з'явився конвеєр, почалася ера автомобілів і авіації, швидко поширювалися телефон і радіо.

У наукових уявленнях людей про навколишній світ відбулася справжня революція. Була створена теорія відносності, розроблена планетарна модель атома, відкрите рентгенівське випромінювання.

Традиційна соціальна структура аграрно-ремісничого суспільства, яку визначали великі землевласники-поміщики і селяни, відходила в минуле. На передній план суспільного життя вийшли підприємці і робітники. Зростала чисельність інтелігенції. Посилилися міграційні процеси. Селяни, шукаючи кращої долі, залишали насиджені місця. Міста і фабрично-заводські селища швидко розросталися.

Наростала громадсько-політична активність населення, відбувалася його самоорганізація: створювалися громадські організації і політичні партії, профспілки, розгорталися страйкові рухи. Назрілі суспільні пи-

тання намагалися розв'язати як з допомогою реформ, так і шляхом революційного насильства. Загострювалися відносини між великими державами, що наближало світ до Першої світової війни.

Поміркуйте

Як вплинула модернізація на становище в колоніальних і залежних країнах?

Колоніальна система вступила в період кризи. Політично залежні народи, зазнавши модернізаційних трансформацій, шукали шляхи національного визволення. На земній кулі почалася ера *незалежних держав*. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти політичну карту світу початку ХХ ст., розфарбовану в кілька кольорів, що фіксувало його розподіл між головними імперіями світу, і політичне багатозвіття, яке поступово опанувало континенти в наступні десятиліття.

На тлі цих грандіозних змін у світі розглянемо питання: в якому напрямку розвивалася на початку ХХ ст. Україна?

2. Населення, площа і адміністративно-політичний статус українських земель

На початку ХХ ст. Україну ще не можна було знайти на політичних картах. Український народ не мав власної держави і входив до складу двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Якби Україна існувала тоді як реальна держава, то це була б одна з найбільших європейських країн. За своєю площею Україна поступалася лише Росії, перевищуючи Німеччину, Велику Британію і Францію (без колоній). Щодо чисельності населення, то за цим показником її випереджали в Європі лише Росія, Німеччина і Велика Британія. Загальна площа суцільного масиву земель, заселених *переважно українцями (українських етнічних теренів)*, становила понад 739 тис. кв. км. Кількість населення на цих територіях у 1914 р. сягала 46,0 млн чол.: з них 32,6 млн становили українці, 13,4 млн – представники інших національних груп.

Географію розселення українців у межах Російської імперії напередодні Першої світової війни ілюструє карта «Українські землі на початку ХХ ст.» (див. с. 11). Більшість земель, населених *переважно українцями*, перебувала у складі Російської імперії. Це насамперед територія 9 губерній, які називають *українськими*: Волинської, Катеринославської, Київської,

Модерна Одеса. Початок ХХ ст.

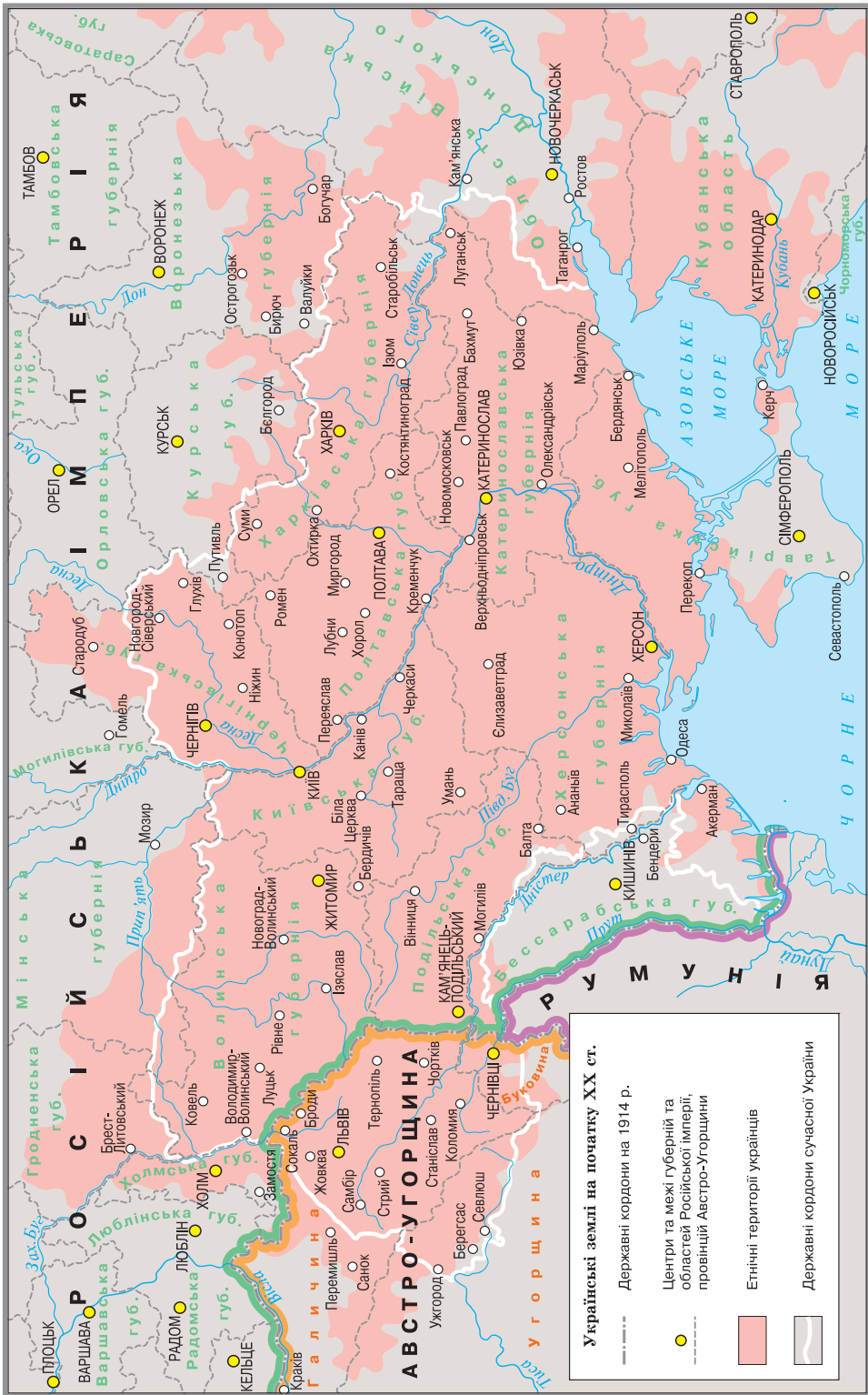
Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської і Чернігівської. Ця територія одержала умовну назву *Наддніпрянська Україна*, або *Наддніпрянина*.

Наведена в підручнику карта свідчить також, що насправді український етнічний кордон на початку ХХ ст. виходив за межі 9 названих губерній і проходив відповідно по Чорноморській губернії, Кубані, Області Війська Донського, по Воронежській, Курській, Могилівській, Мінській, Гродненській, Сідлецькій, Люблінській губерніях і Бессарабії. Частина повітів цих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була компактно заселена українцями. Однак їх не приєднували до сусідніх губерній, населених переважно українцями.

Поміркуйте

Чому царський уряд не об'єднував населені переважно українцями землі в межах українських губерній?

Це суперечило політиці імперської еліти, яка вважала українців *гілкою російського народу*, що під впливом історичних обставин «ополячилася». Царський уряд вважав своєю метою ліквідувати сліди «ополячення», асимілювати українців. Це було частиною стратегічного задуму російських політиків щодо України, який в науці одержав назву «*російський імперський проект*». Не випадково в лексиконі російських чиновників термін «*Україна*» на початок ХХ ст. не вживався. В усіх офіційних документах для позначення Наддніпрянської України використовували терміни: «*Південно-Західна Росія*» (іноді – «*Малоросія*») і «*Новоросія*» (територія Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній). Українські губернії не становили єдиної адміністративної цілісності: кожна з них управлялася безпосередньо з Петербурга губернатором, якого призначав російський імператор.

Прапор та герб Королівства Галиції і Лодомерії

Решта українських земель, які лежали на захід від річки Збруч, були під владою Австро-Угорщини. Ці землі відносилися до різних адміністративних одиниць. Зокрема, території сучасних Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей входили до складу коронного краю під назвою *Королівство Галиції і Лодомерії** (скорочено – *Галичина*) з центром у Львові. Там перебували провінційні органи управління – *на-*

місник, якого призначав австрійський імператор, та представницький орган – Галицький крайовий сейм. Умовно Галичина поділялася на Східну (переважно українську за складом населення) і Західну (переважно польську). Східна Галичина охоплювала понад дві третини території та населення коронного краю, а Західна – третину. Представники українського населення впродовж багатьох десятиліть домагалися адміністративного поділу Галичини на Східну та Західну.

Поміркуйте

З чим були пов'язані ці вимоги українців?

Це мало створити кращі умови для національно-культурного розвитку української більшості. Але польська еліта, яка економічно і політично домінувала в краї, не була в цьому зацікавлена. До українців вона ставилася як до відгалуження *польського етносу*.

Центральна вулиця. Чернівці. 1910 р.

* Лодомерія – історична Володимирська земля.

Північна Буковина, населена переважно українцями, разом з Південною, здебільшого румунською, входила до складу єдиної адміністративно-територіальної одиниці – Герцогства Буковина. Крайову владу Герцогства очолював *президент*. Дівав також представницький орган влади – малий сейм.

Театральна площа. Ужгород.
Поч. XX ст.

Закарпаття – найзахідніша історична українська територія – входило безпосередньо до складу Угорщини. Воно було розділене на 4 адміністративних одиниці – комітати (жупи), які не становили єдиної адміністративної цілісності й не мали ніякого самоуправління.

Загалом у Західній Україні на початку XX ст. мешкало понад 6,4 млн осіб, з них 4,8 млн, або 65 %, – українці.

3. Історичні завдання України

і перспективи їх розв'язання

Якщо виходити із загальносвітових тенденцій *формування модерних націй і створення незалежних держав*, викликаних епохою модернізації, то **найголовнішим історичним завданням** України на початку XX ст. було відновлення свого державного статусу (становища).

Поміркуйте

Чи були передумови для подолання бездержавного статусу і створення української держави?

Передумови подолання бездержавного статусу України спиралися на життєві реалії. Попри всі перешкоди і складності Україна впевнено йшла шляхом індустріалізації, яка створювала необхідну матеріальну основу націотворення. Формувалася нова соціальна структура. Прагнучи знайти шляхи до самозбереження українців, національна інтелігенція сформулювала *українську ідею*, покликану об'єднати всіх українців, висунула власне бачення майбутнього свого народу – *«український проект»*. Формування *модерної української нації і відродження української державності* – дві найважливіші складові «українського проекту».

Таким чином, на початку XX ст. в Україні змагалися дві тенденції: з одного боку, *денаціоналізація*, асиміляція українців; з іншого – їх *перетворення в модерну націю*, що ставить завдання створення власної держави.

З першим історичним завданням України – перетворення її народу в модерну націю і створення власної держави – було тісно пов'язане **друге завдання** – *возз'єднання* України, подолання її *територіальної розчленованості*.

Поміркуйте

Чому для успішного націотворення і державотворення необхідно було подолати територіальну роз'єднаність України?

Територіальна цілісність – необхідна передумова успішного соціально-політичного і національно-культурного розвитку будь-якого народу. Відсутність територіальної цілісності заважала формуванню природних народногосподарських зв'язків між Наддніпрянщиною і Західною Україною, створювала перешкоди на шляху спілкування людей по обидва боки російсько-австрійського кордону, обміну культурним і виробничим досвідом. Історія знає випадки, коли на ґрунті одного етносу формувалися дві нації, наприклад серби і хорвати. Досягнення *єдності, соборності України* стало в ХХ ст. однією з найважливіших передумов формування *модерної української нації* і, у кінцевому підсумку, самозбереження українців.

Поміркуйте

Чи були на початку ХХ ст. підстави сподіватися на подолання територіальної роз'єднаності України?

Історія відкривала перспективу успішного подолання територіальної розчленованості України.

Це питання мало два аспекти: *внутрішньоукраїнський і зовнішньополітичний*. Українці повинні були, по-перше, *самі прагнути об'єднання*, а по-друге, об'єднанню всіх українських земель воедино мала *сприяти міжнародна ситуація*.

Щодо прагнення до об'єднання, то воно в українстві ніколи не зникало. У ХІХ ст., на початку українського національного відродження, інтелігенція виробила ідею *соборності* – єдності українців усіх регіонів, незалежно від того, у складі якої держави й адміністративно-територіальної одиниці вони перебували. У ХХ ст. ідея соборності – невід'ємна складова *української ідеї* – вийшла з вузького кола українських інтелектуалів і почала набувати масового характеру і в підросійській, і в півавстрійській Україні.

Другий, *зовнішньополітичний* аспект возз'єднання українських земель був пов'язаний з відносинами між Російською і Австро-Угорською імперіями. Наближення війни між ними відкривало перспективу краху цих імперій і відродження на їх руїнах нових незалежних держав. Нові держави в модерну епоху виникали, як правило, в результаті воєн між багатонаціональними державами, наростання внутрішніх суперечностей всередині них, а також національних революцій.

Третім історичним завданням України на шляху націотворення і державотворення було *врегулювання міжнаціональних відносин*.

В Україні здавна жили й співпрацювали представники багатьох народів. У демократичному суспільстві, в якому забезпечені громадянські і національні права людей, багатонаціональний характер країни виховує у громадян почуття толерантності, сприяє обміну життєвим і виробничим досвідом, допомагає взаємному культурному збагаченню. Іншою була ситуація в імперських державах: і західноукраїнське, і східноукраїнське населення було об'єктом не лише соціального, а й *національного гніту*.

Історично склалося так, що за національним складом село було переважно українським, місто – багатонаціональним, здебільшого російським і єврейським, а на західноукраїнських землях – польським, єврейським, німецьким, румунським, угорським. У сільському господарстві працювало 90 % українців. Поза сільським господарством у Наддніпрянській Україні працював лише кожен десятий українець, у той час як поляків – майже половина, росіян – 82 %, євреїв – 97,5 %. Здебільшого в руках пред-

ставників буржуазії цих національностей перебували міська промисловість, торгівля, ремесло та фінанси. Українці в містах становили меншість – *близько третини населення*. Концентрувалися вони передусім на околицях. Між містом і селом існував мовний бар'єр. Село розмовляло українською мовою, місто – переважно російською, а на заході – польською, німецькою та угорською.

У Галичині зберігалось польське культурне, господарське і політичне домінування поляків, на Буковині – румунське і німецьке, у Закарпатті – угорське.

Існувала дилема: чи призведуть ці суперечності в умовах бурхливих модернізаційних змін ХХ ст. до гострих міжнаціональних конфліктів, чи різні етноси України знайдуть спільну мову і підтримають прагнення українців до самозбереження, вироблять разом з ними *спільне бачення майбутнього України*, погодяться *визнати Україну своєю спільною Батьківщиною*?

Поміркуйте

Чому питання про міжнаціональний мир в Україні мало для її майбутнього доленосне значення?

У широкому розумінні йшлося не лише про толерантне ставлення представників одного етносу до іншого. Життя підказувало етнічним українцям і представникам інших народів, які століттями жили поряд на території України, що заради спільного майбутнього необхідно йти шляхом *взаємного зближення*. Цьому сприяли традиції проживання на *спільній* території, *спільне* економічне життя, *спільне* історичне минуле. У перспективі все це зближення мало привести до формування в Україні *модерної нації* на поліетнічній (багатоетнічній) основі – *української політичної нації*. Ядром політичної нації, як правило, є етнос, який становить більшість.

Підсумки й узагальнення

Таким чином, на початку ХХ ст. перед населенням України стояло багато складних завдань. Найважливішим залишалось відновлення державної незалежності й територіальної цілісності, налагодження нормальних відносин між українцями і представниками інших етнічних спільнот України. Лише за умови вирішення цих історичних завдань відкривалися перспективи розв'язання всіх інших.

Але здобуття Україною незалежності було можливе лише за умови істотного послаблення чи повного краху імперій, між якими вона була розділена, – Російської і Австро-Угорської, а також за сприятливої для неї міжнародної ситуації.

Перевірте себе

1. Які висновки щодо географії розселення українців і адміністративного статусу українських земель можна зробити, аналізуючи карту «Українські землі на початку ХХ ст.»?
2. Охарактеризуйте найважливіші завдання, які стояли перед українським народом на початку ХХ ст.
3. Чому і як відсутність незалежності й територіальної цілісності гальмувала розвиток України?

4. Які передумови відродження власної державності і національної цілісності склалися в Україні на початку ХХ ст.?
5. Що заважало відновленню української державності? Яким було співвідношення цих чинників?
6. Охарактеризуйте поняття «українська ідея», «ідея соборності».
7. Який зміст вкладається в поняття «модерна політична нація»?

Документи

1. З праці Є. Наконечного «Украдене ім'я»

Після скасування «Малоросійського генерал-губернаторства» (1854) термін «Малоросія» став потроху занепадати. Для Правобережної України російські бюрократи вигадали нову назву «Юго-Западный край». Подібно до того, як замість Литви й Білорусії було введено назву «Северо-Западный край», замість Польщі – «Привіслянський край», так і замість України з'явилася назва «Юго-Западный край», вживана, правда, тільки для означення Правобережної України.

У 1897 р. Микола II велів не згадувати в офіційних документах про Царство Польське. Російські бюрократи віддавали перевагу таким найменуванням, як Привіслянський край, Тифліська і Кутаїська губернії – тобто лише назви географічні, жодних національних. Для Півдня України була вигадана назва «Новоросія»... Можна було писати про українську худобу, українську пшеницю, але вживати термін «український народ», «українська мова» заборонялося.

Офіційно дозволялося вживати образливий термін «малорос» у протизагаду до бундючного «великороса». «Цензура забороняє українцям називати свій народ своїм іменем, а велить усюди уживати «русский», – а з великої протекції «южно-русский», або «малорусский» – так писав у статті «Не было, нет и быть не может!» ще в 1904 р. І. Кривецький.

Наконечний Є.П. Україдене ім'я:
Чому русини стали українцями. – Львів, 2001. – С. 5.

Запитання і завдання

1. Чому російська бюрократія прагнула заборонити вживання національних назв своїх окраїнних регіонів?
2. Як у наведеному документі розкривається суть «російського імперського проекту»?

§4. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Згадайте 1. Які характерні риси кріпосництва? 2. Якими особливостями відзначений розвиток сільського господарства в Україні після реформи 1861 р.?

Творче завдання Чи можна було модернізувати українське село, не ліквідувавши поміщицького землеволодіння?

1. Труднощі модернізації села

Типовим жителем України на початку ХХ ст. був селянин-українець. У сільському господарстві була зайнята більшість населення України – близько 90 %. Сільське населення виробляло більшу частину національного продукту України.

Але техніка землеробства залишалася відсталою, ручна праця переважала, продуктивність була низькою, доходи більшості селян – незначними. Надбання модернізації – нові знаряддя праці, технології, освіта, книжки і газети – дуже повільно проникали в село. Абсолютна більшість сільських жителів були неписьменними. На початку ХХ ст. селянське господарство все ще залишалось значною мірою *натуральним*.

Як і багато десятиліть тому...
Селянська сім'я обідає коло хати.
Київщина. 1906 р.

Згадайте Які характерні риси натурального господарства?

Це означало, що пересічний селянин рідко використовував промислову продукцію. У його будинку взимку ткали полотно, з якого шили одяг; він сам або на його замовлення сусід виготовляв необхідний дерев'яний реманент, у сільській кузні замовляв потрібні металеві товари. Селяни прагнули обходитися тим, що виробляли самі або виготовлялося в межах села. Будинки і господарські споруди часто будували без єдиного цвяха.

Модернізація села стримувалася перш за все великим поміщицьким землеволодінням. У підросійській Україні, наприклад, на початку ХХ ст. у руках 32,5 тис. дворян було 10,9 млн десятин землі – у середньому по 334 десятини на маєток. У підавстрійській Східній Галичині кілька тисяч заможних поміщиків володіли майже половиною загальної земельної площі.

Поміркуйте

Чому поміщицьке землеволодіння стримувало модернізацію сільського господарства?

Велике землеволодіння мало наслідком селянське малоземелля. Мільйони селян України перебували на межі розорення або перетворювалися в безземельних. Селянські сім'ї були великими (5–7 чол.), і наявної землі (в середньому 7 десятин) для створення ефективного фермерського господарства не вистачало.

Маючи значні земельні площі, пересічному поміщику не обов'язково було займатися копіткою справою ринкової перебудови своїх маєтків: впроваджувати нову сільськогосподарську техніку і здобутки агрономічної науки, вивчати ринкову кон'юнктуру, турбуватися про збут готової продукції, вести бухгалтерський облік і робити все те, чого вимагав ринок. Такий шлях обирало небагато поміщиків. Більшість з них господарювала традиційно: обробка панських ланів відбувалася примітивним селянським реманентом, за що селянин одержував від поміщика частину зібраного врожаю. Нерідко він відпрацьовував у пана грошову чи продуктову (як правило, зерном) позичку. За право випасати худобу на поміщицькому лузі, полювати в його лісі чи збирати там хмиз також доводилося відпрацьовувати.

Крім великого поміщицького землеволодіння, гальмом розвитку сільського господарства була також селянська община. У тих регіонах, де вона залишалася, відбувалися постійні перерозподіли земель: селянська сім'я одержувала землю в одному кінці села, а під час чергового перерозподілу – в

іншому. Часто наділи складалися з декількох земельних ділянок, розміщених на значній відстані одна від одної. Економічного інтересу вкладати гроші в покращення агротехніки не було: через декілька років ця земля могла опинитися в інших руках.

2. Аграрне перенаселення і його наслідки

Додатковим чинником, який стримував модернізацію сільського господарства, було аграрне перенаселення.

У Наддніпрянській Україні в 1860–1910 рр. сільське населення зросло на 86 %. За цей же час площа селянських земель збільшилася лише на 32 %. Склався величезний надлишок дешевої робочої сили, який налічував мільйони чоловік. Особливо багато «зайвих» робочих рук було на Правобережній Україні та в густонаселених губерніях Лівобережжя. Вони готові були працювати за найменшу винагороду.

Поміркуйте

Де могли знайти застосування «зайві» руки?

У пошуках джерел існування селяни мусили покидати рідні села. Основна їх маса вирушала на сільськогосподарські заробітки в Степову Україну, Бессарабію, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя. Восени, коли сезонні роботи закінчувалися і заробітчани поверталися додому, починали думати, як бути наступного року. Уряд не забороняв еміграцію українського селянства за Урал, до Сибіру, на Далекий Схід, і багато селян наважувалися на небезпечну подорож, сподіваючись знайти далеко від батьківщини кращу долю. У 1896–1906 рр., після спорудження Транссибірської магістралі, на Схід переселилося близько 600 тис. осіб.

Аграрне перенаселення викликало також міграцію західноукраїнських селян. У 1909 р. в США мешкало вже 470 тис. українців. Багато селян їхало в Канаду, Бразилію й Аргентину. Поширеною була сезонна міграція селян і робітників. На сезонні роботи вирушали до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції.

3. Модернізаційні процеси в сільському господарстві

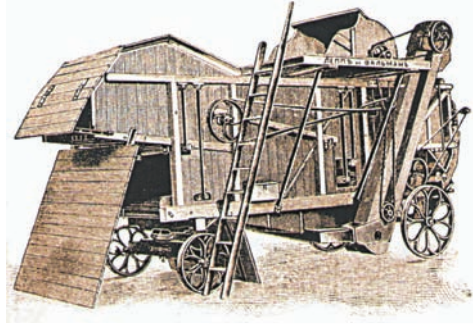
Однак модернізаційні процеси все ж поширювалися й на сільське господарство України. Частина хліборобів зуміла пристосуватися до нових ринкових умов і досить успішно вела своє господарство, розширюючи його, скуповуючи землі поміщиків, що розорялися. Вони становили заможну частину сільської громади. Їхні господарства фермерського типу процвітали. Найбільшою і найвпливовішою ця група селян була в Степовій Україні. Саме в цих господарствах застосовувалася праця вільнонайманих робітників, упроваджувалася нова сільськогосподарська техніка, новинки агрономії, мінеральні й органічні добрива, забезпечувалося поступове нарощування валових зборів і середньої врожайності сільськогосподарських культур.

Прикметою модернізації сільськогосподарського виробництва була спеціалізація окремих районів, що на початку ХХ ст. посилилася.

Поміркуйте

Чому на початку ХХ ст. спеціалізація окремих районів посилилася?

У Степовій Україні поміщики й заможні селяни намагалися щороку розширювати посіви зернових, а на Правобережжі (частково й на Лівобережжі) – технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну. Це дозволяло їм не лише покривати виробничі витрати, але й одержувати прибуток. Якщо поміщик-степовик займався виключно сільськогосподарським виробництвом, то правобережний, а нерідко й лівобережний поміщик був ще й промисловцем. У правобережних і лівобережних маєтках будувалося багато цукрових, спиртових заводів та інших підприємств. Окремим поміщикам вдалося модернізувати свої маєтки, перетворивши їх на високоінтенсивні господарства.

Парова молотарка заводу братів Класеєв. Олександрівськ. Такі машини дедалі частіше використовували в сільському господарстві України. Початок ХХ ст.

Провідну роль у сільському господарстві України відігравало вирощування зернових, особливо озимої пшениці. На початку ХХ ст. на українських землях збирали більше 75 % загальноімперського врожаю цієї культури. Мільйони пудів зерна вивозили за кордон через морські порти на Чорному і Азовському морях. Україна й на початку ХХ ст. залишалася «житницею Європи». Експорту хліба сприяв розвиток Одеського та інших південно-українських портів.

4. Земства і кооперативи

Модернізаційним процесам у селі сприяли земства. Земські установи на початку ХХ ст. існували в лівобережних і південних губерніях України. У 1911 р. земства були введені в трьох правобережних губерніях – Київській, Волинській і Подільській. Земства утримували мережу губернських і повітових агрономів, проводили постачання селянам елітного насіння, добрив, сільськогосподарських машин і реманенту, здійснювали науково-дослідну роботу, відкривали сільськогосподарські школи, організовували виставки, курси, лекторії, видавали популярні брошури, запроваджували страхування нерухомості, організовували ветеринарну службу, створювали опорні пункти племінної худоби, будували шляхи, греблі, організовували пошту там, де не працювала державна. Враховуючи, що більшість селян була українцями, земства прагнули звертатися до них рідною мовою. Інколи це їм вдавалося. Наприклад, за поданням Херсонського земства Міністерство землеробства дозволило, як виняток, надрукувати українською мовою брошуру агронома і відомого діяча українського визвольного руху Євгена Чикаленка «Розмови про сільське господарство». Загальний наклад брошури, яка була видана 1902 р. в Одесі, сягав близько півмільйона примірників. Вона швидко розійшлася в сільському середовищі і сприяла впровадженню передових агротехнічних прийомів.

Важливим чинником модернізації сільського господарства стала діяльність кооперативів.

Ярмарок біля Контрактового будинку на Подолі. Київ. 1902 р.

Поміркуйте

Чому кооперативи сприяли стабілізації і розвитку селянського господарства?

Поява кооперативного руху стала відповіддю на нагальні потреби розвитку селянського господарства. Недостатньо було щось виростити. Необхідно було ще й вигідно продати, щоб потім закупити сільськогосподарський реманент чи високоякісне елітне зерно для посіву, одяг, взуття, цвяхи, сірники і ще багато всього необхідного для життя в селі.

Селянський попит породжував і пропозицію. До сіл наїжджали цілі ватаги перекупників і торговців, які пропонували розв'язати селянські проблеми щодо придбання та збуту всього необхідного, готові були видати їм позику (кредит), допомогти покласти вільні гроші у банк.

Частково вихід із цього глухого кута знайшли у створенні сільськогосподарських спілок – кооперативів. Цей шлях селянам підказала молода українська інтелігенція – вихідці з села, які добре знали проблеми та запити селянства й щиро прагнули допомогти йому. На початку ХХ ст. сотні кооперативів діяли в Наддніпрянській і Західній Україні.

Кооперативний рух зміцнив господарське становище багатьох українських селян, стримав процес їх обезземелення й перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи, дозволила їм вистояти у боротьбі за землю.

Підсумки й узагальнення

Незважаючи на деякі успіхи сільського господарства, на початку ХХ ст. значна частина хліборобів жила за межею бідності. Однією з причин цього було велике поміщицьке землеволодіння. Життя вимагало його ліквідації. Але це не вирішило б аграрного питання. В умовах величезного перенаселення ліквідація поміщицьких господарств не забезпечила б усіх землею. Вихід полягав у застосуванні нових технологій, сільськогосподарських машин, агрономії і т.д., тобто в прискореній модернізації аграрного сектору, країни у цілому. Однак

для цього необхідно було змінити політичний лад Російської імперії, відсторонити від влади поміщиків. Це – завдання радикальних реформ чи революції.

Перевірте себе

1. Яке місце займало сільське господарство в економіці України на початку ХХ ст.?
2. Охарактеризуйте труднощі, що стояли на шляху розвитку сільського господарства України на початку ХХ ст.
3. Які причини і які наслідки мало аграрне перенаселення в Україні?
4. Який вплив справляло впровадження ринкових відносин на розвиток сільського господарства?
5. Яку роль відіграли земства в житті селян?
6. Проаналізуйте витоки кооперативного руху в Україні і протидію йому імперського центру.

Документи

Чому на рубежі ХІХ–ХХ ст. загострилася необхідність у кооперативних товариствах

...На рубежі ХІХ–ХХ ст. відбулося загострення всіх проблем селянського господарювання, пов'язаних з його існуванням в умовах розвинутих товарно-грошових відносин... Продуктовий [товарний. – Авт.] характер виробництва господарств українських хліборобів залишав їм... альтернативу: згодитися на поступове перетворення в батраків або ж шляхом максимального напруження своїх сил стати повноцінними товаровиробниками. Останнє було неможливе без впровадження досягнень агрономії, застосування новітньої сільськогосподарської техніки, забезпечення ефективного товарного постачання та збуту продукції селян-виробників. Сформована на той час інфраструктура економічного життя практично не давала можливості аграрному сектору еволюціонізувати в напрямку поширення міцних селянських господарств...

Альтернативою пануючій системі товарного збуту і постачання та кредитування була кооперація. Економічна ситуація на рубежі ХІХ–ХХ ст. мала об'єктивну основу для поширення усіх галузей селянської кооперації: лихварство мотивувало необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення сільськогосподарських артілей. Тому поряд з іншими провідними тенденціями аграрного розвитку кооперативний рух на початку ХХ ст. став невід'ємною частиною селянського господарювання.

Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. – Черкаси, 2008. – С. 149–150.

Запитання і завдання

1. Розтлумачте зміст речення: «Сформована на той час інфраструктура економічного життя практично не давала можливості аграрному сектору еволюціонізувати в напрямку поширення міцних селянських господарств...».
2. На підставі документа і матеріалу параграфа розкажіть, як кооперативи сприяли модернізації сільського господарства.

§ 5. ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Згадайте 1. Що вам відомо про особливості промислового розвитку України в 60–90-х роках XIX ст.? 2. Які галузі господарства України розвивалися в другій половині XIX ст. успішно, а які – ні? Чому?

Творче завдання Наскільки галузева структура промисловості України відповідала потребам її модернізації?

1. Галузева структура промисловості

Загальний вигляд копалень у м. Юзівка (сучасне м. Донецьк). 1911 р.

В умовах модернізації провідну роль в економіці починає відігравати промислове виробництво. Саме в цьому полягає господарська суть переходу від аграрно-ремісної до індустріальної епохи.

Як правило, структура промислового виробництва країни визначалася природно-кліматичними умовами, зокрема наявністю природних покладів, а також попитом населення і держави на ту чи іншу продукцію. В Україні з її великими родовищами корисних копалин у Донбасі і Криворізькому басейні великого розвитку

набула кам'яновугільна і металургійна промисловість. Виходячи з інтересів збереження і посилення своєї військово-політичної могутності, Російська держава стимулювала розвиток саме цих галузей промисловості. Вони забезпечували імперію сучасним озброєнням і засобами для швидкої передислокації армії. Урал, який в умовах кріпацтва був основою воєнної могутності Російської імперії, занепадав, а вугільно-металургійна промисловість України, що будувалася на ринкових засадах, швидко розвивалася. У цих умовах Донбас став «всеросійською кочегаркою», а разом із Середнім Придніпров'ям – основною металургійною базою імперії. У 1900 р. Україна давала Російській імперії 68 % вугілля і 54 % заліза і сталі. Донбас, Харків і Катеринослав перетворилися в індустріальні центри загальноімперського значення. В Україні використовувалася лише невелика частина виробленого на її території металу і добутого вугілля.

Центральні та північні райони підросійської України мали сприятливі умови для вирощування цукрового буряку, тому саме ці регіони імперії стали центром цукроваріння. Три галузі – *кам'яновугільна, металургійна і цукрова* – були китами, на яких трималася промисловість України.

Інші важливі галузі промислового виробництва, зорієнтовані на задоволення повсякденних потреб населення, зокрема текстильна, взуттєва, а також машинобудівна, в Україні були представлені слабо. Продукція цих галузей ввозилася в Україну з Росії чи з-за кордону. Виняток становило виробництво сільськогосподарських машин і реманенту, яке розвивалося в південних губерніях України.

Нафтові свердловини (шиби) в районі Мражинці. Початок ХХ ст.

На західноукраїнських землях на рубежі ХІХ–ХХ ст. почався новий період в історії нафтовидобування. За видобутком нафти маленька Галичина поступалася лише Російській імперії і Сполученим Штатам Америки. Але переробка нафти відбувалася за межами Галичини. Там же вона й реалізовувалася.

Друге місце після нафтовидобувної промисловості в Західній Україні посідала деревообробна промисловість. Край був також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

Поміркуйте

Чому склалося так, що основним споживачем промислової продукції великих фабрично-заводських підприємств України стало не її населення?

Наведені факти свідчать, що велика промисловість України була недостатньо пов'язана з повсякденними потребами мільйонів її жителів, зокрема найчисленнішого споживача – селянства. Коли виникала необхідність щось придбати для власних чи господарських потреб, пересічний селянин зазвичай купував вироби місцевого ремісника. Модерна машинна промисловість ще не «проросла» в товщу народного життя.

2. Економічна криза 1900–1903 рр.

Економічний розвиток у ринкових умовах відбувається циклічно. Промислове піднесення змінюється спадом, який через більш чи менш тривалу депресію (застій) переходить у нову фазу зростання.

Наприкінці ХІХ ст. почалася світова економічна криза. Наддніпрянська Україна, яка в 60–90-х роках ХІХ ст. переживала період прискореної індустріалізації, наприкінці 90-х років ХІХ ст. відчула перші ознаки економічного спаду. Найбільш виразних форм криза набула в **1900–1903 рр.** Вона охопила найрозвиненіші галузі промисловості України – металургійну і кам'яновугільну. Швидко знижувалися ціни на залізо, чавун, вугілля. Багато металургійних і гірничорудних підприємств припинило роботу. Криза охопила частково легку і харчову промисловість, у тому числі й цукрову, а в Західній Україні – нафтовидобувну.

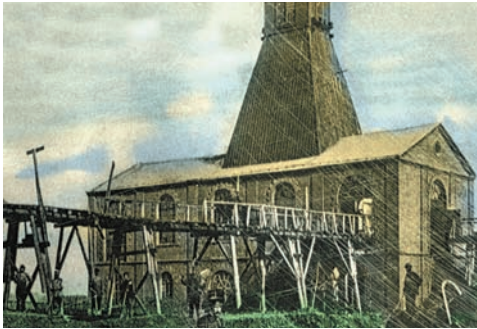
Криза 1900–1903 рр. в українських губерніях Наддніпрянщини, порівняно з російською і загальносвітовою, була глибшою і тривалішою. Це пояснюється особливостями індустріалізації України.

Металургійна і кам'яновугільна промисловість Наддніпрянщини дуже залежала від державних замовлень, зокрема на метал для залізничного будівництва, яке в цей час скоротилося. Попит на продукцію цукрової промисловості також знизився.

Деяке поживлення в промисловості почалося під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Але воно не переросло в піднесення, бо зростання виробництва відбувалося лише в тих галузях промисловості, які безпосередньо задовольняли воєнні потреби. Господарство перебувало в стані депресії. Збідніння значної частини населення звузило внутрішній ринок. Складне економічне становище не заохочувало іноземних капіталістів до інвестицій.

3. Утворення монополістичних об'єднань

Світова криза супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і заводів та збільшенням великих. Це явище було характерним для всіх країн і одержало назву «концентрація виробництва».

Шахта «Капітальна» Катеринівського товариства. 1905 р.

Рафінадний завод. Тростянець Подільської губ. Початок XX ст.

Великі підприємства, як правило, не належали одній особі. Це були *акціонерні товариства*. У таких об'єднаннях капітал поділявся на паї (акції), і власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства та отримували частку прибутку відповідно до свого паю. Акціонерні товариства прискорювали процес концентрації виробництва і підготували появу монополій (у перекладі – «один продаю»).

Монополії почали створюватися **наприкінці XIX – на початку XX ст.** великими промисловцями і банкірами з метою подолання господарських криз перевиробництва, що в умовах вільної конкуренції періодично повторювалися.

Найпоширенішою формою монополій у початковий період їх існування стали *синдикати* – угоди самостійних у виробничому відношенні власників підприємств про спільний продаж продукції через утворюваний ними об'єднаний орган збуту.

В Україні одним з перших ще наприкінці XIX ст. виник цукровий синдикат. У 1902 р. засновано найбільший у металургії синдикат «Продамет». Мета його – торгівля виробами заводів цього об'єднання.

У 1903 р. було засновано синдикати «Продаруд» (для продажу руди), «Продвагон» та ін. Дуже велику роль у розвитку монополістичного капіталу в промисловості України відіграв вугільний синдикат Донбасу «Продвугілля», на який припадало близько 75 % усього видобутку вугілля в Донбасі.

Поява монополій посилила вплив в економіці України іноземного капіталу. Керівні офіси основних монополістичних об'єднань, що діяли в Україні, розміщувалися поза її межами. Разом з тим іноземний капітал сприяв індустріальній модернізації України.

Підсумки й узагальнення

Порівняно з провідними країнами світу, народне господарство України на початку ХХ ст. перебувало на початковій стадії індустріальної модернізації. В промисловості була зайнята незначна частка населення. На становищі українського господарства початку ХХ ст. негативно позначилася світова економічна криза. Тут вона була *глибшою і тривалішою*.

Великі промисловці і банкіри, прагнучи подолати кризу, почали утворювати об'єднання підприємств (монополії). Найпоширенішою формою монополій у початковий період їхнього існування стали синдикати.

Поява монополій неоднозначно впливала на виробництво і соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії пом'якшували руйнівну дію промислових криз. З іншого – монополісти могли штучно підтримувати дефіцит тих чи інших товарів і домагатися високих цін на свою продукцію, що негативно позначалося на життєвому рівні населення.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте галузеву структуру промисловості України на початку ХХ ст.
2. Розкрийте особливості промислового розвитку Західної України.
3. Дайте оцінку особливостям економічної кризи 1900–1903 рр. в Україні.
4. Що таке акціонерне товариство? Яку роль відіграли акціонерні товариства у виникненні монополій?
5. Які монополістичні об'єднання називаються синдикатами?
6. Як поява монополій вплинула на економічну та соціально-політичну ситуацію в країні?

Документи

Структура промислового виробництва України 1912 р.

№ п/п	Галузь виробництва	Валова продукція (у %)
1	Гірнична, гірничозаводська, металургійна, видобування і обробка мінералів	45,9
2	Харчова промисловість	36,2
3	Обробка металів і виробництво машин	10,4
4	Обробка дерева	2,1
5	Хімічна промисловість	1,8
6	Текстильна промисловість	1,5
7	Інші галузі виробництва	2,1
	Разом	100,0

Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954. – С. 226.

Запитання і завдання

1. Які галузі і чому переважали в структурі промислового виробництва України?
2. Які життєво важливі галузі виробництва в Україні не були розвинуті й чому?
3. Якою, на ваш погляд, мала бути оптимальна структура промислового виробництва України? Чому вона не склалася?
4. Як позначилася на життєвому рівні населення України наведена в таблиці структура промислового виробництва?
5. Яке місце посідала економіка Наддніпрянщини в господарській системі Російської імперії?

§6. ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Згадайте Коли сформувалася станова структура суспільства і на яких соціально-економічних і правових підставах вона існувала?

Творче завдання Як бездержавне становище України вплинуло на її соціальну структуру?

1. Нові соціальні верстви суспільства

Соціальна структура України на початку ХХ ст. характеризувалася переплетінням старого і нового: ще існували соціальні групи, які вийшли з аграрно-ремісничої епохи, – *поміщики, селяни і ремісники*, але вже набирали силу класи індустріального суспільства – *буржуазія і робітники*. В умовах модернізації збільшувався попит на людей, професійно зайнятих розумовою працею, – *інтелігенцію*.

Нові соціальні верстви суспільства – буржуазія, робітники та інтелігенція – формувалися з середовища поміщиків, селян та ремісників. Чинниками, які сприяли цьому, були: скасування кріпацтва; індустріалізація; урбанізація; поширення шкільництва, вищої освіти.

2. Формування робітничого класу

Велика модерна промисловість, яка будувалася за сприяння влади на кошти закордонних капіталістів, вимагала кваліфікованої робочої сили. Часто іноземні підприємці разом з машинами і новітнім обладнанням привозили з-за кордону інженерів, майстрів і навіть робітників. Їм створювали пристойні умови праці, виплачували високу зарплату. Так було в Наддніпрянщині, так було і в Західній Україні, де на нафтопромислах працювало багато іноземних робітників – поляків, австрійців, німців та ін. Але лише іноземцями обійтися було неможливо. Шукали місцевих, які б мали схильність до роботи в промисловості і необхідні професійні навички.

Резерви для цього в Україні були величезні. Після ліквідації кріпосного права в селах України склався значний надлишок робочої сили, який називають *аграрним перенаселенням*. Мільйони «зайвих» селян мусили залишати рідні села й шукати нові засоби для існування.

Здавалося, що українські селяни вцент заповнять міста і робітничі селища, шахти Донецького та Криворізького басейнів, металургійні заводи Півдня та інші галузі промисловості, почнуть нове, робітниче життя або шукати-

Точильник на вулиці Полтави. 1907 р.

муть своє місце в торгівлі чи підприємстві. Нездоланних перепон для цього не було. Перехід селянина в робітники чи міщани був відносно вільним.

Проте виявилось, що селяни неохоче йшли в міста, зокрема на шахти та новозбудовані промислові підприємства. Вони до останньої можливості трималися за землю.

Поміркуйте

Чому так сталося?

По-перше, в селянському середовищі з пересторогою ставилися до роботи поза сільським господарством. Традиційна мораль (*ментальність*) українського селянина не схвалювала відхід від землеробства й сільського життя.

По-друге, робота на заводах і шахтах була надзвичайно важкою і малопривабливою для селянина. Початковий етап модернізації взагалі пов'язувався з величезними труднощами, і місцеве селянство добре про них знало: часті випадки травм і каліцтва на виробництві, незвичні для селян побутові умови, антисанітарія (життя в бараках і землянках і т. п.), хвороби, пияцтво й випадки розпусти в робітничому середовищі. Шахтарі Катеринославської губернії хворіли в 2–3 рази частіше, ніж селяни, які жили поруч. Щоб залучити місцевих селян до роботи в промисловості, їм необхідно було платити більше, ніж прийшлим. Ось чому перебірливі капіталісти місцевих селян на заводи й шахти без нагальної потреби не запрошували.

У той же час на Південь і Схід України, де на заводах, фабриках і шахтах відчувалася потреба в робочих руках, масово переселялися селяни з Центральної Росії. Суворіший клімат і малородючі землі робили малопривабливими сільськогосподарські заняття в рідних селах. Як правило, ці селяни здавна – інколи в декількох поколіннях – у вільний від сільськогосподарських занять час займалися різними промислами, а то й ходили на заробітки в сусідні міста. Російські селяни були менше прив'язані до землі, ніж українські, й охочіше набували нового соціального статусу – робітничого. Вищим у російських губерніях був і рівень освіченості населення – дітей у Росії вчили рідною мовою, що давало можливість швидше оволодівати грамотою. Все це створювало сприятливі передумови для успішної адаптації переселенців з Росії не лише у фабрично-завод-

Ливарний цех заводу братів Класенів. Олександрівськ. 1912 р.

ському виробництві, але й у торгівлі, підприємстві, в освіті, медицині та інших сферах.

Масове переселення росіян мало для України суттєві наслідки довготривалої дії: закріплювався російськомовний характер міських поселень українських губерній і формувалася соціальний і мовно-культурний розкол між містом і селом.

З часом, звичайно, українські селяни також стали призвичаюватися до роботи на фабриці, заводі чи шахті. З певним запізненням вони відгукувалися на модернізаційні виклики часу. Неможливість закріпитися на землі та злидні примушували їх погоджуватися на найгірші умови. В Галичині, писав І. Франко в повісті «Борислав сміється», «кожен день сотні людей плили-напливали до Борислава, як пчолои до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не загинути! – се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей...».

На Наддніпрянщині найчастіше селяни йшли на цукрові заводи, які будувалися здебільшого в сільській місцевості. Виходець із роду хліборобів Андрій Волик, герой повісті М. Коцюбинського «Fata morgana», перейшовши на роботу на цукроварню, вже не мислить іншого життя, ніж за заводським гудком.

3. Особливості формування буржуазії

У країнах Заходу індустріальна модернізація супроводжувалася формуванням класу національної буржуазії, який поступово виростав у середовищі купецтва, міських ремісників, заможного селянства і перетворювався в нову еліту, що поступово перебирала керівництво суспільством у свої руки. Особливості індустріалізації України призвели до того, що підприємницьке середовище було переважно неукраїнським. Великі заводи і шахти належали головним чином іноземному капіталу, переважно акціонованому.

Крім іноземців (французів, бельгійців, німців, австрійців, поляків, чехів тощо), у складі буржуазії України було багато вихідців з Росії. Готовою сприйняти модернізаційні виклики виявилася і єврейська етнічна громада

України. Її представники зайняли сильні позиції в торгівлі, сфері обслуговування, інших галузях підприємництва України.

Поміркуйте

В яких галузях промисловості концентрувалася українська буржуазія?

Українці в складі буржуазії були представлені порівняно слабо. Деякі історики вважають, що серед українців не було власної буржуазії, – це не відповідає істині. Українців на початку ХХ ст. можна зустріти серед великих підприємців-цукро заводчиків (Симиренки, Терещенки, Харитоненки та ін.) і представників деяких інших галузей промисловості, зорієнтованих на переробку сільськогосподарської продукції (борошномельної, винокурної).

Оскільки, крім великої промисловості, в Україні на основі міського ремесла і сільських кустарних промислів зростала середня і дрібна промисловість, зорієнтована на задоволення повсякденних потреб населення, формувалася середня буржуазія і дрібні підприємці. Серед цих категорій підприємців представників корінного населення було значно більше, ніж серед великих капіталістів.

Подальший розвиток промисловості відкривав перспективу зміцнення економічних (а відтак і політичних) позицій місцевої буржуазії.

Стефан Кульженко, видавець, засновник «Фототиполітографії С. Кульженка». Початок ХХ ст.

4. Українська інтелігенція

Модернізаційні процеси супроводжувалися збільшенням попиту суспільства на осіб розумової праці – інтелігенцію. Життя ускладнювалося і вимагало більшої кількості спеціалістів різних сфер – сільського господарства, промисловості, освіти, медицини, державної служби, місцевого самоврядування тощо. Як і інші соціальні групи, інтелігенція була багатонаціональною, причому українці на початку ХХ ст. становили лише третину загальної кількості осіб, пов'язаних з розумовою діяльністю.

Поміркуйте

Які соціальні джерела формування української інтелігенції?

Основним соціальним джерелом формування української інтелігенції було селянство, головним чином заможне. Незважаючи на те, що селяни зазвичай неохоче переходили до інших видів діяльності, життя примушувало їх шукати джерела існування поза сільським господарством. Викликано це, значною мірою, небажанням ділити серед спадкоємців своє господарство і таким чином перетворювати його в економічно нежиттєздатне. Сім'ї були великі, і за цих умов старший син ставав головним кандидатом у спадкоємці, а молодші діти йшли на навчання до середніх і вищих навчальних закладів. Оскільки грошей мали небагато, то й навчальні заклади не завжди були престижними. В основному, селянство виховувало нижчі прошарки

інтелігенції – сільських учителів, канцеляристів та дрібних урядовців, волосних писарів, конторників і техніків в усіх галузях народного господарства. Своєрідною категорією сільської інтелігенції виступали священики.

Сільська інтелігенція зберегла мову батьків і національні почуття. Що ж до середніх і вищих прошарків інтелігенції, яка вийшла з селянського середовища і постійно проживала у великих містах, то політика зрощення щодо них була досить ефективною, хоча й не всесильною. Часто, втрачаючи навички спілкування рідною мовою, інженер, військовий, юрист чи державний службовець зберігав інтерес до української культури, симпатію до українського руху і лояльність до всього українського.

В умовах відсутності власної буржуазії інтелігенція відігравала роль національної політичної еліти.

5. Соціальні рухи

Суперечливий характер модернізації, численні патріархальні й кріпосницькі пережитки в соціально-економічному і політичному ладі країни викликали незадоволення в середовищі селянства і робітників.

Економічне становище селян значно погіршилося навесні 1902 р., коли почався голод. Попереднього року поряд з неврожаєм зернових повністю або частково загинули городні культури, зокрема картопля – основна їжа селянина. Уже на початку 1902 р. більшість селян залишалася без продовольства, а їхня худоба – без фуражу. У цій трагічній ситуації вони опинилися сам на сам зі своїми проблемами і не отримали допомоги ні від держави, ні від сусідів-поміщиків. Наслідком стали великі заворушення на Полтавщині та Харківщині. Було спалено багато поміщицьких садиб, цукроварень, інших підприємств. У селянських виступах 1902 р. активну участь брали українські інтелігенти – патріоти, які прагнули надати виступам, крім соціального, національно-визвольного характеру. Подекуди це їм вдавалося.

У Західній Україні до масових селянських заворушень з руйнуванням маєтків доходило рідко. Тут селянські протести набули форми страйків. У 1902 р. масовий страйк, в якому взяло участь 200 тис. селян, охопив усю східну частину Галичини. Учасники страйку протестували проти низької плати за роботу на поміщицьких ланах. Разом з економічними, вони висували політичну вимогу – загального виборчого права.

В умовах економічної кризи став знижуватися життєвий рівень фабрично-заводських робітників. Рівень безробіття зріс.

У Росії не було досконалого фабричного законодавства, що відкривало простір для безкарних зловживань фабрикантів і заводчиків. З іншого боку, під впливом модернізаційних процесів відбувалися зміни в свідомості робітників, зростало їхнє прагнення до організації з метою захисту своїх інтересів. Велике враження на місцеве робітництво справляла страйкова боротьба в Західній Європі. Як наслідок, починаючи з 1900 р. щорічно збільшувалася кількість робітничих страйків та число їхніх учасників.

Першого травня 1900 р. в Харкові відбулися масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація, які проходили не лише під економічними, а й під політичними гаслами. Влітку 1903 р. страйкували робітники південних міст імперії, у т. ч. українських. Серед вимог страйкарів, крім економічних, були й політичні. Ці гасла не виходили за межі загальнодемократичних і політичних свобод: слова, мітингів, демонстрацій. Інколи лунало: «Геть самодержавство!».

Підсумки й узагальнення

Модернізаційні процеси супроводжувалися розпадом соціальної структури аграрно-ремісничого суспільства і формуванням нових соціальних груп суспільства, характерних для індустріальної епохи (*соціальною мобілізацією*). Умови бездержавності наклали помітний відбиток на національний склад нових соціальних груп, які виникли в умовах промислового розвитку. Вони законсервували традиційні риси ментальності сільського населення, які «прив'язували» його до землі. На заводи й фабрики йшли переселенці з Центральної Росії, яких гнали в Україну злидні і безземелля. Разом з тим модернізація сприяла втягненню в процес формування нових класів і соціальних груп місцевого населення, у тому числі українців.

Перевірте себе

1. Назвіть основні верстви аграрно-ремісничого й індустріального суспільства.
2. Що таке аграрне перенаселення і які його причини в Україні?
3. Охарактеризуйте особливості формування робітничого класу в Україні. Чому українське селянство не стало основним соціальним джерелом формування робітництва?
4. За рахунок яких соціальних і національних груп формувалася в Україні буржуазія?
5. Розкрийте соціальні джерела і національний склад інтелігенції в Україні.
6. Чим був викликаний і в яких формах проявлявся робітничий і селянський рух в Україні на початку ХХ ст.?

Документи

Про традиціоналізм українського селянства

Погодитися на свідому заміну узвичаєного розуміння сутності праці, тобто радикально «розселянитися», відмовитися в одному-двох поколіннях від свого «віковичного еґо», українське село не могло. Історія, по суті, не відвела часу для такої пертурбації. В епоху модерності абсолютна більшість хліборобів вступила «не підготовленою»...

Хліборобам доводилося жити в умовах обезземелення (скорочення наділів), інтенсивного згущення рільничого населення та багатьох інших незвичних і обтяжливих для них явищ. За спостереженням етнографів, українські «мужики» втрачали зв'язок із землею «з більшим боєм у серці та боротьбою», ніж російські і білоруські. А втім, помилково було б думати, що майже патологічна за мірками модерності «віковична прихильність» до землеробства заперечувала готовність діяти аномально прагматично. Траплялися ж випадки відмови від рільництва. Щоправда, здебільшого тоді, коли зникала остання можливість обробляти ґрунти або нічим сплачувати податки.

Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: Соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007. – С. 269, 294.

Запитання і завдання

1. Чи згодні ви з твердженням історика, що в Україні «в епоху модерності більшість хліборобів вступила “не підготовленою”»?
2. Які наслідки для подальшого розвитку України мала та обставина, що «українські “мужики” втрачали зв'язок із землею “з більшим боєм у серці та боротьбою”, ніж російські і білоруські»?

§7–8. ПЕРЕХІД ДО ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПУ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Згадайте 1. Що вам відомо про суспільно-політичний рух у Наддніпрянщині у другій половині XIX ст.? 2. Які течії цього руху ви пам'ятаєте? 3. Назвіть відомих діячів українського визвольного руху другої половини XIX ст.

Творче завдання Під впливом яких факторів відбувалася політизація українського руху в Наддніпрянській Україні?

1. Від громад до політичних партій

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український визвольний рух перейшов у третій етап – *політичний*. Період *українофільських Громад*, які обмежувалися переважно *культурницькою* діяльністю, поступово відходив у минуле. На політичному етапі інтереси населення стали представляти політичні партії, які прагнули завоювати масову його підтримку, мобілізувати своїх прихильників на досягнення політичних змін, найголовнішою з яких було отримання суверенітету України.

Для наддніпрянських українців надихаючий вплив мав приклад Західної України, де політичні партії стали формуватися ще на початку 90-х років XIX ст. «Східняки» підтримували тісні зв'язки із західноукраїнцями і добре знали процеси партійного будівництва в Західній Україні. Зокрема, Галичина на початку XX ст. залишалася «українським П'ємонтом».

Згадайте Хто з діячів української культури брав участь у роботі «Братства тарасівців»?

Яскравим проявом *політизації українського руху в Наддніпрянській Україні*, сильним поштовхом до створення політичних партій *була діяль-*

Члени товариства «Громада». Сидять (зліва направо): В. Коцюбинська, І. Шраг, М. Левицький, Ф. Шкуркіна, Р. Сембратович. Стоять (зліва направо): Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський, Д. Лук'янович, Г. Коваленко, І. Руденко, А. Версілов, А. Балака, В. Доманицький, О. Глібов. Чернівці, 1904 р.

ність «Братства тарасівців», про яке йшлося в підручнику для 9-го класу. Нагадаємо, що «Братство» сформувалося на початку 90-х років XIX ст. Після арешту ряду його членів у 1893 р. діяльність організації ослабла, але продовжувалася до кінця 90-х років.

«Братство тарасівців» було законспірованою організацією, яка еволюціонувала в напрямку до політичної партії. Домінуючою у «Братстві» була ідея незалежності України. Хоча «Братство» так і не стало згуртованою організацією партійного типу, воно підштовхнуло українську інтелігенцію до пошуку шляхів об'єднання в політичні партії європейського зразка, активізувало цей процес.

2. Зародження української соціал-демократії

Партії, що виникали на українському етнічному ґрунті, на перший план висували проблему національного визволення. Що ж до питання: який лад матиме майбутня українська держава, які соціально-економічні порядки в ній будуть панувати? – то й тут погляди окремих груп політиків розходилися. Кожна з них схилялася до однієї з суспільно-політичних течій, які формувалися в Україні і вже утвердилися в Західній Європі, – соціальної, ліберальної, консервативної. Ці течії в умовах України набували національного забарвлення.

Соціалізм у Європі в 90-х роках XIX ст. переживав період піднесення. Швидке зростання робітничого класу та його страйкова активність сприяли поширенню ідеї К. Маркса про те, що створення досконалого суспільства (шляхом революції чи мирних реформ) і є *історична місія пролетарів*.

Поміркуйте

Чим відрізнявся драгоманівський соціалізм від марксівського?

Західноєвропейський соціалізм став досить швидко проникати в Україну, витісняючи застарілі драгоманівські ідеї, прихильники яких орієнтувалися на *селянство*. Уже в 1893–1894 рр. в Києві існувала студентська соціалістична група під проводом Івана Стешенка. У результаті еволюції цього гуртка до марксизму і приєднання до нього геніальної української поетеси, племінниці М. Драгоманова, Лесі Українки у 1896 р. склалася київська група **Українська соціал-демократія (УСД)**. Одним з членів групи був видатний український письменник Михайло Коцюбинський.

Звернення цих видатних діячів української культури до соціал-демократичних ідей не було випадковим. У його основі – прагнення *пов'язати справу соціалізму (соціального визволення) з національним відродженням*. Існувала реальна перспектива того, що соціал-демократія в Україну прийде з Росії і буде підпорядкована інтересам російської централізаторської політики.

Група українських письменників у Полтаві (зліва направо): М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903 р.

У свій час М. Драгоманов писав, що багато російських соціалістів «найсерйознішим чином зрозуміли формулу “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!” – у такому вигляді: “Пролетарі всіх країн, підвладних російській державі, зробіть собі союзники!”». Реальним втіленням такої формули стала Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП), формування якої інтенсивно відбувалося в останні роки XIX ст. У цей процес були втягнуті жителі України, як українці, так і представники інших національностей. Україна, зокрема Київ, Катеринослав, Одеса, стали важливим центром формування РСДРП.

Група Українська соціал-демократія (УСД) в цих умовах залишалася організаційно й ідеологічно цілком самостійною. Вона чітко орієнтувалася на європейські джерела соціал-демократії, а не на їх російські тлумачення. Разом з тим УСД не наважилася на проголошення курсу України на самостійність. Її майбутнє організація бачила у федерації народів.

3. Загальна українська організація

Активність молодіжних соціалістичних гуртків підштовхувала до більш рішучих кроків зрілих громадянців. Перед керівниками старих Громад відкрилась перспектива залишитися «генералами без армії». У цих умовах в їх середовищі посилилася тенденція до тіснішого згуртування.

У вересні 1897 р. на з'їзді делегатів місцевих громад у Києві було вирішено створити українське об'єднання громад, яке одержало назву **Загальна українська організація**. Головним завданням організації оголошувалося об'єднання всіх українських сил для боротьби «за національні права українського народу в Росії». Ініціаторами створення цієї організації були В. Антонович і О. Кониський, у свій час активні українофіли, які займалися просвітництвом і остерегалися політики. Тепер вони прийшли до висновку про необхідність згуртування національних сил і розгортання активніших форм боротьби за інтереси українців. Прискоренню виникнення Загальної української організації сприяла фінансова допомога відомого українського підприємця-мецената В. Симиренка.

Поміркуйте

Представники яких течій суспільно-політичного руху працювали в Загальній українській організації?

Володимир Антонович

До організації входили, головним чином, представники української інтелігенції, зокрема композитор М. Лисенко, історик В. Антонович, літературознавець П. Житецький, лікар О. Черняхівський, драматург М. Старицький, поет М. Кононенко. Разом з тим, серед членів Загальної української організації траплялися й поміщики, земські діячі, кооператори, підприємці. До Загальної української організації входили і *соціалісти*, і представники *ліберальної* і *консервативної* течій національного руху, і ті, хто відстоював ідею автономії України у складі загальноросійської федеративної держави, і ті, хто стояв на платформі самостійності України (колишні тарасівці).

4. Російський, польський і єврейський суспільно-політичний рухи в Україні

Як і раніше, на зламі XIX–XX ст. українські губернії залишалися ареною діяльності *російських* громадських і політичних об'єднань, керівники яких вважали Україну невід'ємною частиною Росії. Відповідно до цього переконання вони прагнули формувати свої об'єднання таким чином, щоб місцеві осередки в Україні були у складі єдиних загальноросійських централізованих політичних організацій.

Поміркуйте

Які національні меншини мали можливість створити в Україні свої партії?

Зокрема, незадоволені самодержавним режимом, деякі представники російської буржуазії, поміщиків та інтелігенції мріяли про *ліберальне* реформування Росії, перетворення імперії на конституційну монархію. Російські ліберали прагнули *знайти й знаходили* прихильників в Україні. До 1905 р. своєї партії вони не мали. У Росії існувала заборона на політичні партії, яку ліберали боялися порушити.

Наприкінці XIX ст. розгорнули діяльність російські *соціал-демократи*. У 1898 р. була створена підпільна Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП). У 1903 р. російські соціал-демократи розкололися на помірковану (*меншовики*) і ліворадикальну (*більшовики*) течії. Меншовики орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократичні свободи. Більшовики на чолі з В. Леніном прагнули соціалістичної революції і встановлення диктатури. І більшовики, і меншовики намагалися *закріпитися в Україні*.

Наприкінці 1901 – на початку 1902 р. у Росії було створено партію російських *соціалістів-революціонерів (есерів)*. Ця партія взяла багато з тактики народників. Зокрема, вона широко застосовувала революційний терор. Чимало прихильників есерівської партії було в Україні.

Спостерігаючи за активізацією лібералів і соціалістів, до активної політичної діяльності прагнули і представники *консервативної* частини суспільства, але на створення власної партії вони не наважилися.

Поміркуйте

Чому ставлення до майбутнього України всіх трьох течій російського суспільно-політичного руху істотно не відрізнялося?

Національному питанню в загальноросійських партіях особливої уваги *не приділяли*. І ліберали, і соціалісти, і консерватори стояли на позиціях збереження *єдиної Російської держави*. Україну вони вважали невід'ємною частиною Росії. Правда, соціал-демократи формально визнавали «право націй на самовизначення», хоча революційно доцільним вони вважали унітарну державу.

Як і в попередній період, в Україні продовжували діяти *польські* громадські і політичні об'єднання. У їх середовищі також відбувалося розмежування на різні політичні табори. Поляки не мали власної держави, а територія Польщі була розчленованою між Російською, Австро-Угорською і Німецькою імперіями. Палким бажанням поляків було відродження незалежності, причому більшість польських політиків схилилася до *ідей історичної Польщі*, тобто в кордонах до 1772 р.

На арену політичного життя наприкінці XIX – на початку XX ст. виступили євреї – третя за чисельністю після українців і росіян етнічна група України. Серед єврейської громади були прихильники різних політичних течій, але політичну партію ще в 1897 р. першими створили соціалісти. Називалася вона Загальний єврейський робітничий союз, або Бунд (у перекладі – *Союз*). Партія поширювала свою діяльність на всю імперію, у тому числі й на Україну. Вона прагнула діяти на правах автономії у складі РСДРП. Однак російські соціал-демократи не визнавали у своїй партії автономних утворень. У 1903 р. бундівців було виключено зі складу РСДРП, і вони почали діяти як цілком самостійна партія.

Разом з тим серед членів РСДРП залишилося чимало євреїв, у тому числі – жителів України.

Підсумки й узагальнення

На рубежі XIX–XX ст. під впливом модернізаційних процесів відбулися суттєві якісні зміни в українському національному русі. Виходячи з вітчизняних реалій і враховуючи досвід країн Західної Європи, його учасники прийшли до усвідомлення того, що задля збереження майбутнього свого народу необхідно боротися за українську державу. Відповідно до загальноєвропейських тенденцій в українському визвольному русі формувалися течії, які відбивали настрої й економічні інтереси різних верств суспільства.

Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й набагато вищого рівня організації учасників національно-визвольного руху. Роль керівника їхньої боротьби не могли виконувати об'єднання типу гуртків, якими до того часу були громади. Досвід Західної Європи показував, що цей вищий рівень могли забезпечити політичні партії.

Перевірте себе

1. З діяльністю яких організацій пов'язується початок політичного етапу українського визвольного руху?
2. Чим політичний етап визвольного руху відрізняється від попередніх етапів?
3. Коли почали свою діяльність на території Наддніпрянщини неукраїнські політичні партії? Яким було їх ставлення до українського руху?
4. Які факти свідчать про те, що український національний рух на початку XX ст. піднявся у своєму розвитку на новий щабель?
5. Яку роль відіграла в історії українського руху група Українська соціал-демократія на чолі з Лесею Українкою?
6. Охарактеризуйте склад і завдання Загальної української організації.

Документи

1. Історик Норман Дейвіс про головні політичні течії Європи на початку XX ст.

Лібералізм. Оборонці лібералізму наголошували передусім на пануванні закону, індивідуальній свободі, конституційних процедурах, релігійній толерантності та на загальних правах людини...

Економічний лібералізм зосереджувався на концепції вільної торгівлі.

Консерватизм... був не проти демократичних змін узагалі, і його не слід сплутувати зі звичайними реакційними поглядами. Консерватизм лише наполягав, що всякі зміни слід запроваджувати і скеровувати так, щоб органічний розвиток загальноновизнаних державних та суспільних інституцій – монархії, церкви, соціальної ієрархії – не опинився під загрозою.

Націоналізм – сукупність ідей, пов'язаних з нацією, чиї інтереси вважалися за найвище добро...

Соціалізм, як і націоналізм, – колективна віра. Він виступає проти експлуататорів та власників задля захисту не просто індивіда, а суспільства в цілому... Соціалізм вважає, що знедоленим, кволим та пригнобленим життя буде гарантованим тільки тоді, коли будуть об'єднані ресурси, порівну поділені багатства...

Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2005. – С. 827, 837, 860–861.

2. Іван Франко про небезпеку поширення російського соціал-демократизму в Україні (1899 р.)

Російський соціал-демократизм є для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержав'є і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх густими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на ріднім ґрунті.

Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 272.

Запитання і завдання

Використовуючи матеріал підручника і фрагменти документів 1 і 2, підготуйте історичне есе: «Співвідношення західноєвропейського і російського впливів на формування суспільно-політичних течій України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.».

§9–10. ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В НАДДНІПРЯНЦІНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Згадайте 1. Коли виникли перші українські політичні партії в Західній Україні? 2. Як початок їхньої діяльності позначився на національно-визвольному русі на західноукраїнських землях?

Творче завдання Чому перша національна партія України – РУП – взяла на озброєння самостійницьку програму М. Міхновського, а потім від неї відмовилася?

1. Утворення Революційної української партії (РУП)

Історія національних політичних партій на Наддніпрянщині веде відлік від започаткованої в 1900 р. Революційної української партії (РУП).

Поміркуйте

Чому перша українська політична партія виникла в Харкові, а не в історичній столиці України – Києві?

Перша українська політична партія виникла в Харкові, де для цього склалися сприятливі умови. У Харкові ще жили колишні члени «Братства

Дмитро Антонович
у літні роки

тарасівців». Сюди в 1899 р. переїхав один з колишніх керівників «Братства», авторитетний самостійник М. Міхновський. Тут, у столиці Слобожанщини, був сильний студентський рух. Українську студентську громаду в Харкові очолював син Володимира Антоновича – Дмитро, який у 1897 р. перевівся на навчання з Київського університету до Харківського.

Утворення **РУП** датується **29 січня 1900 р.**, коли на нараді членів Харківської студентської громади на чолі з Д. Антоновичем було вирішено утворити законспіровану і організаційно самостійну політичну партію. Негайно постало питання і про програму нової партії. Її доручили скласти М. Міхновському. Завдання він виконав швидко, і вже **1900 р.** програму РУП під назвою «**Самостійна Україна**» було видано в Західній

Україні і нелегально переправлено на Наддніпрянщину.

Брошура «Самостійна Україна» починається з оцінки міжнародного становища, яке характеризується як початок епохи «боротьби націй» – повстань проти іноземного панування і назріваючого воєнного конфлікту між європейськими імперіями. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій і епохи національних революцій, які охоплять всі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, виправдався в ХХ ст.

Далі М. Міхновський характеризує становище українського народу як «зрабованої (від слова *раб.* – *Авт.*) нації» і доводить, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Звідси простий і переконливий висновок: «Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Поміркуйте

Яку роль в історії України відіграла її еліта?

«Самостійна Україна» окреслювала сили для розв'язання поставленого завдання. Ці сили М. Міхновський вбачав в українській національній еліті, адже в усіх народів освічені верхи очолюють визвольні рухи. Однак українська історія склалася так, що еліта двічі відмовлялася від своїх національних коренів. Уперше в XVI–XVII ст. вона перейшла на бік польської влади, вдруге у XVIII–XIX ст. – злилася з російською. Та український народ у надзвичайно несприятливих умовах XIX ст. зумів витворити нову, «третю» інтелігенцію. Їй належало взяти до своїх рук «стерно національного корабля». Але, за переконанням М. Міхновського, вона виявилася не готова виконати цю історичну місію. Ця інтелігенція не наважилася йти шляхом Т. Шевченка. Налякана його стражданнями, а почасти й прикростями, які зазнали товариші поборника та поета, вона відмовилася від боротьби і стала на шлях так званого «українофільства». М. Міхновський піддає «українофільство» жорстокій, нищівній критиці. Його суть він формулює такими словами: «Робім так, щоб ніхто ніколи, нігде не бачив нашої роботи».

Поміркуйте

Чи справедлива критика М. Міхновського щодо «українофільства»?

Його критика, без сумніву, не справедлива. Внесок «українофільства» в українське національне відродження загально-визнаний. Але «українофіли» стали головною перешкодою на шляху створення української політичної партії, а їхній вплив на молодь все ще був значним. Тому без подолання цієї перешкоди український національно-визвольний рух не міг піднятися на новий рівень.

Себе та своїх однодумців М. Міхновський також зараховує до третього покоління української інтелігенції, але до тієї його генерації, яка називала себе «молодою Україною». «Сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Б. Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів», – зазначається в «Самостійній Україні». Саме ця генерація українців, за переконанням М. Міхновського, має стати на чолі визвольної боротьби українського народу.

У тексті «Самостійної України» двічі великими буквами позначено кінцеву, стратегічну мету партії – досягнення самостійності і соборності: «ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ».

Формулювалася й найближча мета партії: «Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського люду в Росії... Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї – Переяславська конституція».

«Самостійна Україна» – видатний документ українського національно-визвольного руху, який відкрив його самостійницький етап.

2. Діяльність РУП та її ідеологічна еволюція

Як перша політична партія Наддніпрянської України, РУП істотно відрізнялася від усіх попередніх груп, які переважно займалися культурницькою роботою серед інтелігенції та студентства, інколи пробуючи поширити свою діяльність на село.

За перші три роки існування РУП розгорнула мережу місцевих організацій, утворила Центральний комітет у Києві та Зарубіжний комітет у Львові. Між 1900 і 1904 рр. РУП випустила 4 газети і видала 38 брошур загальним накладом 190 тис. примірників. Видання РУП поширювалися в селі – серед сільськогосподарських робітників і селян, пропагуючи ліквідацію поміщицького землеволодіння, безоплатну передачу землі селя-

Брошура «Самостійна Україна».
Титульна сторінка

нам, підвищення заробітної плати і поліпшення умов життя сільськогосподарських робітників, закликаючи до страйків та інших актів непокори. Зміст пропагандистських матеріалів відповідав настроям населення і сприяв розгортанню масового антиурядового, антипоміщицького селянського руху 1902–1903 рр. на Полтавщині та Харківщині.

Поміркуйте

Чим була обумовлена орієнтація РУП на роботу в селі?

Члени партії, а це переважно молодь, вважали, що майбутнє України слід шукати в селі, яке зберегло свій національний характер і через це надавало значні революційні можливості для боротьби з владою, що гнобила українство. І члени РУП, за прикладом революціонерів попередніх років, пішли в село й понесли з собою брошури, газети і відозви.

На Наддніпрянщині навколо перших видань РУП розгорнулася гостра ідейна боротьба. У середовищі партії стала посилюватися опозиція самостійницькому курсу й підносилися орієнтація на зближення з російськими революціонерами. Серед деяких членів РУП поширювалася думка, що після ліквідації самодержавства зникнуть усі прояви національного гніту.

Поміркуйте

Наскільки точним було припущення, що після ліквідації самодержавства зникнуть усі прояви національного гніту?

Ідея М. Міхновського про незалежність України вважалася серед інтелігентського загалу занадто радикальною. Більшість була переконана в тому, що слід домагатися автономії України у складі Російської держави. Майбутнє за федерацією – всеросійською, а може, й загальноєвропейською. Поки що Україні досить і автономії, а самостійність – це далекий ідеал, про який говорити сьогодні не має сенсу.

Характерно, що ініціатором цієї ідеологічної еволюції був Д. Антонович, один із засновників РУП. Д. Антонович спочатку проголосив національне питання буржуазною вигадкою з метою «затемнювати самосвідомість пролетаріату», а потім взагалі оголосив його «неіснуючим». Це викликало реакцію спротиву в середовищі самостійницьки налаштованих членів РУП і призвело до розмежування в лавах партії.

3. Утворення Української народної партії (УНП)

У ході розмежування РУП частина її членів продовжувала вважати «Самостійну Україну» своїм програмним документом, а інша частина – ні. Першу групу очолював М. Міхновський. Він узяв курс на формування нової політичної партії на самостійницьких засадах, яка б увібрала в себе національних радикалів зі складу РУП та інших позапартійних прибічників незалежності України. Врешті, наприкінці 1901 – на початку 1902 рр. було сформовано Українську народну партію (УНП).

Поміркуйте

Наскільки історично виправданим було створення самостійницької партії?

Центром діяльності УНП був Харків, але її філії існували в Києві, Полтаві, Одесі та інших містах України.

Крім беззаперечного лідера М. Міхновського, до керівного ядра партії входили інженери Сергій та Олександр Макаренки, банкір Євген Любарський-Письменний, студенти Григорій і Василь Шевченки та ін. Члени УНП вели пропагандистсько-агітаційну роботу в студентських аудиторіях, легальних громадських організаціях, серед військових. Вони організовували звернення і петиції до властей, в яких ішлося про несправедливу політику щодо українців, формулювалися вимоги зняти заборони на українське друковане слово і культурно-просвітницьку діяльність. Партія поширювала листівки, в яких прямо закликала до боротьби проти самодержавної влади, за незалежну Україну.

У 1904 р. у складі УНП засновано воєнізовану організацію під назвою «Оборона України». Очолював її військовий – Віктор Чехівський, а серед її членів були кадети Чугуївського військового училища. «Оборона України» створювалася для того, щоб у вирішальний момент стати на чолі всеукраїнського національного повстання.

Микола Міхновський

4. Українська демократична і Українська радикальна партії

Виникнення і діяльність РУП і УНП (переважно молодіжних за складом) сприяли формуванню нових українських партій. У середовищі *ліберально-консервативного* керівництва Загальної української організації (старше покоління) поступово визрівало рішення про перетворення її в політичну партію.

Поміркуйте

Чому українські ліберали свої партії створили пізніше за соціалістів і самостійників?

Восени 1904 р. було ухвалено рішення про створення на основі Загальної української організації **Української демократичної партії (УДП)**. Програма новозаснованої партії будувалася за зразком галицької Української національно-демократичної партії (див. підручник для 9-го класу). Незабаром від українських демократів відкололася група *радикалів* (налаштованих більш рішуче, ніж демократи), яка утворила *Українську радикальну партію (УРП)*.

Ці партії, їхні засновники та лідери – відомі громадські й культурні діячі **Євген Чикаленко** (1861–1929), **Борис Грінченко** (1863–1910), **Сергій Єфремов** (1876–1939) та ін. в національному житті відстоювали політичну автономію України.

Сергій Єфремов

Що ж до соціально-економічних перетворень, то, підтримуючи, як і соціалісти, ідею загальнонародної власності, вони при цьому вважали, що вилучення у приватних осіб власності все ж повинне супроводжуватися компенсацією тим, кому вона раніше належала. *Демократи і радикали* віддавали перевагу забезпеченню змін через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами.

5. Подальший розкол РУП

Микола Порш

РУП як перша українська політична партія здійснила велику роботу щодо політизації українського руху. Але короткому періоду її швидкого піднесення поклав край вихід з її складу самостійників, які утворили власну партію – УНП, і арешт керівного ядра та багатьох найактивніших рупівців у 1903 р. Ослаблену організацію ще більше знесилили внутрішньопартійні суперечки. Сумніву піддавався основний ідеологічний принцип РУП, суть якого полягала в поєднанні національних вимог із соціальними.

Частина рупівських діячів у 1904 р. вирішила взагалі порвати з національним табором. Влітку 1904 р. з РУП вийшла група під проводом Мар'яна Меленевського (1878–1938) й Олександра Скоропис-Йолтуховського (1880–1950). Вона заснувала Українську соціал-демократичну спілку, яка на правах регіональної організації увійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків).

Більшість РУП, лідером якої став економіст Микола Порш (1879–1944), не відмовилася від автономістської національної програми, яку поєднувала з соціал-демократизмом. Ця частина РУП поступово еволюціонувала в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

Підсумки й узагальнення

Важливим чинником, що помітно посилив можливості національно-визвольного руху, стало формування українських політичних партій на Наддніпрянщині.

Майже всі партії майбутнє України бачили в її розвитку шляхом побудови суспільного ладу на засадах заперечення приватної власності на засоби виробництва. Вони вважали, що процвітання може бути забезпечене втіленням у життя соціалістичної ідеї.

Та на перше місце партії ставили собі за мету боротися за державність свого народу. При цьому поряд з автономістською сформувалася течія визвольного руху, представники якої висували вимогу повної самостійності майбутньої держави українців.

Таке розуміння державності завойовувало собі прихильників поступово. І РУП, і інші партії, що виникли на початку ХХ ст., вважали достатнім для себе обмежитися вимогами автономії України в майбутній Російській демократичній державі. Виняток становила лише виразно самостійницька УНП на чолі з М. Міхновським.

Перевірте себе

1. Коли була утворена РУП?
2. Охарактеризуйте основні ідеї «Самостійної України» М. Міхновського. Наскільки вони відповідали тодішній ситуації в Україні та Європі?
3. Розкрийте основні напрямки діяльності РУП і обставини її еволюції у бік автономізму.
4. Які обставини політичного життя привели до створення УНП?
5. Які обставини сприяли політичному оформленню українських лібералів?
6. Кого з відомих членів УРП і УДП ви знаєте?
7. Чим викликана поява Української соціал-демократичної спілки?
8. Розкажіть про самостійницьку та автономістську течії в українському визвольному русі.

Документи

З програми Української соціал-демократичної робітничої партії

... Українська с.д. партія перш за все і головним чином вимагає:

- 1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;
- 2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;
- 3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію...
- 6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;
- 7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;
- 8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків...
- 11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії і націй;
- 12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;
- 13) проголошення релігії ділом кожного громадянина...
- 15) заміни постійного війська народною міліцією.

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – С. 9–11.

Запитання і завдання

Знайдіть у програмі пункти, що підтримувалися всіма українськими партіями, та положення, з якими виступали лише соціал-демократи.